

RÓMA ESZKATHOLÓGIAI SZEREPE TERTULLIANUSNÁL¹

GRÜLL TIBOR

ABSZTRAKT: A korai keresztény eszkatológiai gondolkodást – az evangéliumok és a páli levelek mellett – *Dániel* és a *Jelenések könyve* határozta meg legjobban. Ebben természetesen fontos szerepet játszott a Római Birodalom, amely a *translatio imperii* dánieli sémájában az utolsó királyság, mely megelőzi a Messiás Királyságának eljövételét. Ezt a sémát Tertullianus is ismerte és alkalmazta, még akkor is, ha nem nagyon használta fel kora valóságának értelmezésében. Miközben látja Isten haragjának jeleit a keresztényeket üldöző államhatalommal szemben megmutatkozni, őszintén hiszi, hogy a keresztényeknek kötelességük a fennálló hatalomért imádkozni, mivel egyedül ez tartóztatja vissza az Antikrisztus eljövételét (2Thessz 2:3–10). Tertullianus úgy látja, hogy mielőtt a fenyegető hatalmas erőszak, amely a világekorszak (*saeculum*) lezárulását fogja elhozni, lecsap mindenkire, a Birodalom darabokra fog esni, és az egyetlen császár helyett tíz király uralma fog megvalósulni. Így az ő értelmezésében a Pál apostol által említett „visszatartóztató” (τὸ κατέχον) nem a Szent Szellemmel betöltött győztes Egyház, hanem maga a római császár.

KULCSSZAVAK: Tertullianus; ókeresztény eszkatológia; dánieli világbirodalmak; Római Birodalom; római császárság; Antikrisztus; *saeculum*; végidők menetrendje

1. A *translatio imperii*-gondolat

A pogány birodalmak egymásutániségéről szóló apokaliptikus látásmód, és a *translatio imperii*-ről vallott görög-római elképzelés figyelemre méltó hasonlóságot mutat, ahogy erre már számos elemzés rámutatott.² A görög történetírók azonban az „Erény” (*areté*) mellett leginkább a platonikusok *heimarmené*- és a sztoikusok *tyché*-fogalmával, vagyis a „sorsszerűséggel” magyarázták a birodalmak létrejöttét és egymásutániségét.³ Tertullianus elképzelése leginkább Flavius Iosephuséval áll rokonságban, aki egyszerre elfogadta a görög „sorsszerűséget” és a bibliai alapú megközelítést, amely szerint semmi sem történhet Isten akarata nélkül. A *filozófusok köpenyéről* (*De pallio*) című diatribéje elején Tertullianus azt írta: „Amikor a világ sorshúzó urnájában változás történt, és az Isten a rómaiaknak kedvezett”⁴ – ebben a mondatban is egyszerre tűnik fel a „sorshúzó urna” és az „Isten akarata”. A klasszikus *translatio imperii*-gondolat pedig az *Apologeticumban* bukkan fel:

¹ Jelen tanulmány a szerző *A Római Birodalom a karthágói Tertullianus életművében* c. könyvének egy fejezete, amely a Gondolat Kiadónál fog megjelenni várhatóan 2022 végén.

² Swain 1940; Klein 1968, 64–65; Flusser 1999; Nótári 2011.

³ Brouwer 2011. – Ugyanezt tette Flavius Iosephus is: Luther 1981; Kókai-Nagy 2020.

⁴ *cum saecularium sortium variavit urna et Romanis deus maluit*, Pal. 1.2. G.T.

Videte igitur, ne ille regna dispenset cuius est et orbis qui regnatur et homo ipse qui regnat; ne ille vices dominationum ipsis temporibus in saeculo ordinarit, qui ante omne tempus fuit et saeculum corpus temporum fecit.

„Vegyétek csak szemügyre: nem ő osztogatja-e az országokat, akié a földkerekség, melyen uralkodnak, s maga az ember is, aki uralkodik rajta? Vajon nem ő szabta-e meg a világfolyamatba ágyazott időszakok szerint a birodalmak változó rendjét, ő, aki minden idők előtt már létezett, s ki a világfolyamatot valamiképpen az idők testévé tette?” (*Apol.* 26.1.)

A *saeculum* itt az újszövetségi *aión* megfelelője („világkorszak”): a *saeculum* mint *corpus temporum* pedig érdekes gondolat, valami olyasmit jelenthet, hogy a „világkorszak az, amiben az idő testet öltött”; amit körül lehet határolni, ami valamitől valameddig tart. Ebben jönnek létre a birodalmak:

Prior est quibusdam deis suis silvestris Roma; ante regnavit quam tantum ambitum Capitolii extrueretur. Regnaverant et Babylonii ante pontifices et Medi ante quindecimviros et Aegyptii ante Salios et Assyrii ante Lupercos et Amazonas ante virgines Vestales.

„Az erdőkkal koszorús Róma előbb volt, mint egynéhány istensége, és uralkodott már, mielőtt a Capitolium hatalmas kerületét beépítette. A babilóniaiak is uralkodtak már a pontifexek előtt; a médek is a tizenötös papi bizottság előtt; az egyiptomiak is a Salios-papok előtt; és az asszírok is Lupercus papjai előtt; s az amazonok is Vesta-szüzek előtt.” (*Apol.* 26.2.)

A birodalmak felsorolásával Tertullianusnak az a célja, hogy megmutassa: nem a rómaiak valóságossága (*religio*) az, amely birodalmakat létrehozta és fenntartja. Ezért sorolja fel a papi kollégiumokat: *pontifices; quindecimviri sacris faciundis; Salii; Luperci; virgines Vestales*. Nem kronológiai sorrendben adja meg az egyes birodalmakat, és a felsorolás erősen retorizált, amit az amazonok szerepeltetése is bizonyít: a mitikus „nők királysága” van szembeállítva az egyetlen női papi kollégiummal, a Vesta-szüzekével. Feltűnő, hogy mennyire nem követi a *Dániel könyvének* második és hetedik fejezetében olvasható párhuzamos leírást az egymást felváltó birodalmakról. Tertullianus felsorolásából kimaradtak a görögök, viszont bekerültek a sorba az egyiptomiak, az asszírok és az előbb említett amazonok is. Szemmel láthatólag tehát nem követte szorosan a dánieli paradigmát – amit minden bizonnyal jól ismert –, viszont érdekes az a gondolata, hogy „Róma előbb volt... és uralkodott már, mielőtt a Capitolium hatalmas kerületét beépítette”. Valószínűleg arra utal, hogy az isteni üdvtervben ezek a birodalmak már azelőtt léteztek, hogy hatalomra jutottak volna. Egyfajta „kiválasztottság”, vagy – ha úgy tetszik – preegzisztens létezés ez, amire egyébként szintén *Dániel könyve* utal, mikor a hetedik fejezetben megjelenő birodalmak keletkezését így írja le: „Láttam az én látásomban éjszaka, és íme, az égnek négy szele háborút támasztott a nagy tengeren, és négy nagy állat jött fel a tengerből, egyik különböző a másiktól” (*Dán* 7:2-3), vagyis az álomban megjelenő fenevadak egyszerre jöttek fel a tengerből, de nem egyszerre kaptak hatalmat. Az *Apologeticum* felsorolásában az is figyelemre méltó, hogy a korábbi birodalmak között felsorolja a zsidóké is:

Postremo si Romanae religiones regna praestant, numquam retro Iudaea regnasset despectrix communium istarum divinitatum, cuius et deum victimis et templum

donis et gentem foederibus aliquamdiu, Romani, honorastis, numquam dominaturi eius, si non deliquisset ultimo in Christum.

„Ha a rómaiak vallásossága állítaná elő a királyságokat (birodalmakat), akkor hajdanában Iudaea sohasem uralkodott volna, hiszen megvetette a közös istenségeket. És mégis, ti rómaiak, az Istent áldozatokkal, a [jeruzsálemi] Templomot ajándékokkal, a [zsidó] népet szövetségekkel tiszteltétek meg jó ideig, és sohasem lettetek volna úrrá rajta, ha végül is nem vétkezik Krisztus ellen” (*Apol.* 26.3).

„Iudaea hajdani királysága” minden bizonnyal az egységes királyság (Saul, Dávid, Salamon) és a kettéosztott királyság (Izrael és Júda) korszakára vonatkozik, aminek az asszír (Kr. e. 722) és a babiloni fogság (Kr. e. 586) vetett véget.⁵ A Biblia alapján innen kezdődik a nemzetek uralma Júdea felett „míglen betelik a pogányok ideje” (ἄχρι οὗ πληρωθῶσιν καιροὶ ἐθνῶν, Lk 21:24). Tertullianusnak egyfelől igaza van abban, hogy eleinte a rómaiak is tisztelték jeruzsálemi Szentélyt, és a Júda Makkabi által vezetett zsidó állammal – amely a Szeleukidák ellen harcolt, és végül kivívta kvázi-függetlenségét – már Kr. e. 161-ben szövetséget kötött a szenátus. Csakhogy a Biblia alapján éppen ez a szövetség jelentette az „utolsó birodalomnak” való behódolást, amelynek következménye az lett, hogy Pompeius Magnus Kr. e. 63-ban behatolt a Szentélybe – ahogy ezt másutt maga Tertullianus is megemlíti –, Iudaea és Samaria pedig Kr. u. 6-ban a Római Birodalom egyik provinciája lett. A római *dominatio* kétségbevonhatatlan és leglátványosabb manifesztációi a Titusnak Rómában állított diadalívек voltak. Az első diadalíven – amely a Circus Maximusban állt, és a 12. században elpusztult – ráadásul szó szerint úgy mutatta be a szenátus Titust, mint aki „leverte a zsidók népét” (*gentem Iudaeorum domuit*).⁶

A dánieli „négy birodalom” paradigmája jól ismert lehetett a korai keresztény írásmagyarázók előtt, mindenesetre – és ez nemcsak Tertullianusra, hanem Irenaeusra, sőt Hippolütoszra is jellemző – nem nagyon használják fel a Római Birodalom valóságának politikai-teológiai értelmezésében.⁷ Tertullianus mindenesetre bizonyosan ismerte a *translatio imperii* dánieli sémáját, amit bizonyít, hogy az *Adversus Iudaeos*ban Jézus második eljövételéről azt írja: „már nem lesz többé a botrány köve és a botlás sziklája, hanem a fő szegletkő, amelyet a földi elutasítást követően fölemeltek és végül a csúcson helyeztek el. És bizony ezt a követ Dániel szerint a hegyből vágják ki, s le fogja dönteni, és össze fogja törni az evilági királyságok képmásait” (*petra sane illa apud Daniele de monte praecisa quae imaginem saecularium regnorum comminuet et conteret, Iud.* 14.3, cf. *Marc.* III.7.3). A *saecularia regna* itt a fenti táblázatban részletezett birodalmakat jelöli, amelyeket Dániel jövődöleése szerint egy hegy oldaláról kéz érintése nélkül leszakadó kőszikla fog összedönteni:

⁵ A „királyság” itt valóban nem birodalmat jelent, hiszen Tertullianus másutt hangsúlyozza, hogy „még Salamon is csak Júdea határain belül uralkodott: Bersebától Dánig húzódtak birodalmának határai” (*nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur, Iud.* 7.7); valójában Salamon uralkodásának elején Izrael Birodalma jóval kiterjedtebb volt.

⁶ Barron 2020.

⁷ Bodenmann 1986; Bracht 2020. – Ennek talán ugyanaz lehetett az oka, mint Flavius Josephusnál: Dániel ugyanis a „kéz érintése nélkül leszakadó kő” próféciájával lényegében a negyedik birodalom (Róma) bukását jelezte előre, és ezt mind Josephus, mind az egyházi szerzők – joggal – igen kényes témának érezhették, lásd Grill-Csalog 2020.

„És azoknak a királyoknak idejében támaszt az Egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké. Minthogy láttad, hogy a hegyről kő szakadt le kéz érintése nélkül, és szétzúzta a vasat, rezet, cserepet, ezüstöt és aranyat: a nagy Isten azt jelentette meg a királynak, ami majd ezután lesz; és igaz az álom, és bizonyos annak értelme” (Dán 2:44-45).

A római politikai propagandában már a Kr. e. 2-1. században is megjelenik „az egész oikuméné meghódítása” téma, amin eleinte csak a Mediterráneum térségnek bekebelezését értették, Augustusszal azonban a római uralmat már az egész földkerekségre kiterjesztették.⁸ Ilyen értelemben beszélt Vergilius is a „vég és határ nélküli birodalomról” (*imperium sine fine*) a principátus hivatalos nemzeti eposzában, az *Aeneis*ben (I. 278), s hogy a dolog még egyértelműbb legyen: a *Georgica* bevezetőjében Augustus hatalmát egészen a legészakibb ismert területig, a legendás Thuléig terjesztette ki: *tibi serviat ultima Thule* (I. 29–31). Ezért nevezte Rómát Livius is a „földkerekség fejének” (*caput orbis terrarum*, Liv. I. 16.7), és mondta Ovidius lefordíthatatlan szójátékkal, hogy „a Róma városának és a római világnak kiterjedése egy és ugyanaz” (*Romanae spatium est urbis et orbis idem*, *Fast.* II. 684), illetve hogy „Iuppiter ezt az egész földet szemléli az égből, / s nincs más látnivaló, Róma hatalma csupán” (*Pont.* II. 1.21–24). A történész Dionysius Halicarnassensis úgy beszél erről, hogy „a rómaiak városa uralja az egész földet, amennyiben nem elérhetetlen, hanem emberektől lakott... ez az első és egyetlen város az egész történelemben, amely fennhatóságának határait a napkeletig és napnyugatig terjesztette ki” (*Ant. Rom.* I. 3.3–6). Ez a földrajzi realitásokkal nem számoló politikai ideológia egészen a késő ókorig tovább élt, amikor az egyre zsugorodó Római Birodalom urai a „földkerekség helyreállítója” és más hasonlóan hangzatos címekkel tüntették ki magukat. Tertullianust azonban cseppet sem hatották meg a hangzatos szólások – szerintem egyetlen igazi „világbirodalom” létezik csupán: a Krisztus népének birodalma.

Si vero Babyloñiis et Parthis regnavit Darius, ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharaó vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiám habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam universam et ceteras regiones quas postea devicerat tenuit; (8) si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur. Britanni intra oceani sui ambitum clausi sunt, Maurorum gentes et Gaetulorum barbariae a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? (9) Christi autem nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis colitur, ubique regnat, ubique adoratur...

„Darius, habár uralkodott a babilóniaiakon és a parthusokon, birodalmának végein túl már nem volt hatalma minden nép fölött. Egyiptomban a fáraó, vagy aki az uralmat örökölte, csak saját birodalma fölött kapott hatalmat. Nabukodonozor birodalma az ő törvényeivel Indiától egészen Etiópiáig terjedt, Makedón Sándor sem tartott többet hatalma alatt, mint egész Ázsiát és a többi legyőzött vidéket, (8) a germánok mostanáig nem tudták átlépni saját hatá-

⁸ Grill 2008a; Budai Balogh 2013.

raikat, a britannusokat óceánjuk gyűrűje zárja körül, a mór népeket és a barbár gaetulusokat a rómaiak tartják körülfogva, nehogy saját vidéküket elhagyják. És mit mondjak magukról a rómaiakról, akik legióik védőőrségével erősítik meg birodalmukat, s további népekre már nem tudják kiterjeszteni államuk hatalmát? (9) Krisztus neve azonban mindenhová elterjed, mindenhol hisznek benne, minden előbb felsorolt nép tiszteli, mindenhol uralkodik, mindenhol imádják...” (*Iud.* 7.7–9).

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a politikai propagandával szemben az volt a realitás, amiről Tertullianus írt. Még akkor is, ha Septimius Severus korában a Római Birodalom régen (Traianus óta) nem látott expanziós törekvéseit viszonylagos siker kísérte: Severus nem csak Mezopotámiában, hanem Afrikában és Britanniában is sikerrel hódított, bár ezek a területszerzések most is csak efemer életűeknek bizonyultak. Mindenesetre a kereszténység mint valódi „világbirodalom” és az Imperium Romanum mint „ál-világbirodalom” szembeállítása igen merész ötlet volt Tertullianus részéről, mivel ha valami aggodalomba ejtette a Birodalom urait, akkor ez a terjeszkedés bizonyosan. Ebben az értelemben nevezte Tertullianus a keresztényeket „az egész világ népének” (*gens totius orbis*, *Apol.* 37.4).⁹

2. A Római Birodalom egyéb bibliai próféciaikban

A Római Birodalomról – különösen annak eszkatológiai szerepéről – azonban nemcsak *Dániel könyvében*: a szoborlátomásban (a négy fém-birodalom), *Dániel álmában* (a négy fenevad), és a „hetven évhét” prófécijában, hanem egyéb ó- és újszövetségi könyvekben is szerepelnek kijelentések. Különösen a *Jelenések könyve* tartalmaz sok rejtélyes utalást Rómára. A *Jelenések* 13. fejezetében a tengerből (*abüsszosz* [a mélység mitologikus konnotációjú fogalma] vö. Dán 7,2–3) feljövő hétfejű és tízszarvú fenevad ezzel azonosítható: „*És e fenevad, amelyet láttam, hasonló volt a párduchoz, és az ő lábai mint a medvéé, és az ő szája mint az oroszlán szája, és a Sárkány adta az ő erejét annak, és az ő királyi székét, és nagy hatalmat*” (Jel 13,2). A *Dániel álmában* megjelent „rettenetes és iszonyú és rendkívül erős” fenevad tehát egy hibrid lény: az előző három birodalmat megtestesítő fenevadak összeolvadásából jött létre. Teste a párducé (amely a makedón birodalomnak felelt meg); lába a medvéé (ez a méd-perzsa államszövetséget jelképezte); szája vagyis arca/feje az oroszláné (ez a babilóniai királysággal azonos). A Sárkány jelentését egy korábbi igevers adja meg: „*a nagy sárkány, ama régi kígyó, aki neveztetik ördögnek és sátánnak, aki mind az egész föld kerekességét elhíteti*” (Jel 12,9).

A *Jelenések* 17–19. fejezetében János – ószövetségi elődeit követve – Babilón bukásáról prófétál. Ez a város azonban nem az Eufratész mentén fekvő, egykor hatalmas, ám erre az időre jelentéktelenné vált település; még csak nem is az „örök Babilón”, az ellen-Jeruzsálem, ahol a Sátán ütötte fel főhadiszállását; hanem Róma. Legalábbis aligha magyarázhatnánk másképpen azt, hogy az *interpretatio angelica* szerint a vörös fenevad hét feje „a hét hegy” (αἱ ἑπτὰ κεφαλαὶ ἑπτὰ ὄρη

⁹ Vö. „Mondd meg nekem, hogy vajon az egész emberiség nem Istennek egyetlen nyája? Vajon minden nemzetnek nem ugyanaz az Isten az Ura és Pásztorja is egyben?” (*Pud.* 7.6), lásd Klein 1968, 69–73.

είσιν, Jel 17:9).¹⁰ Ezen a fenevadon ül a „nagy parázna”, amelynek neve „Titok, a nagy Babilon, a paráznáknak és a föld utálatosságainak anyja” (Jel 17:5), ezért mondja másutt róla: „parázna város” (*prostituta civitas*, Res. 25.1). Tertullianus tisztában van vele, ez a Babilon azonos a császári fővárossal: „Ugyanígy a mi János evangélistánknál Babilon igazából Róma városának a képmása, mivel ugyanolyan nagy és gögös a hatalmára nézve, és ugyanúgy felkoncolja a szenteket” (*sic et Babylon apud Iohannem nostrum Romae urbis figura est proinde et magnae et regno superbae et sanctorum debellatrixis*, Iud. 9.15).¹¹ Róma lakossága a Severus-korban csaknem egymillió fő lehetett, tehát valóban illik rá az „ama nagy város, hatalmas város” (ή πόλις ή μεγάλη, ή πόλις ή ισχυρά, Jel 14:8, 16:19, 17:18, 18:10. 16. 18. 19. 21, 21:10), „amelynek királysága van a földnek királyain” (ή έχουσα βασιλείαν επί τῶν βασιλείων τῆς γῆς, Jel 17:18) – már e két jellemző alapján kizárólag Rómával azonosítható a *Jelenések könyvének* Babilonja.

Ez a Babilon a szentek legnagyobb ellensége is egyben, hiszen „részeg a szentek véréből”. Éppen ezért figyelmezteti Jézus a keresztényeket János keresztül: „Fussatok ki belőle én népem, hogy ne legyetek részesek az ő bűneiben, és ne kapjatok az ő csapásaiból” (Jel 18:4). Jellemző, ahogyan ezt az ígét Tertullianus felhasználja a *De coronában*: „János *Jelenéseiben* [arra figyelmeztet, hogy] költözzünk ki annak a [bizonyos] Babilonnak a lakóhelyéről, nem is beszélve annak emelvényéről” (*Ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi Iohannis submovemur, nedum a suggestu*, Cor. 13.3), a *suggestum* „színpad, emelvény, tribün” talán a katonai táborokra vonatkozik. Ezen a helyen nyomma sincs a Babilon = Róma azonosításnak, helyette a rabbinikus irodalomban ismert „mennyivel inkább” érvet használja a keresztények katonáskodása ellen: ha a próféta szerint Babilonból is ki kell költöznünk, mennyivel inkább ott kell hagynunk a katonai táborokat. Természetesen ez az érv csak akkor működik, ha a háttérben ott van a Babilon = Róma azonosság. Valószínűleg ezzel függ össze a következő gondolat is: „Te, a mennyei Jeruzsálem polgára, ebben a világban csak vándor vagy. A mi polgárságunk – úgymond – a mennyben van” (*sed tu, peregrinus mundi huius et civis civitatis supernae Hierusalem, noster, inquit, municipatus in caelis*, Cor. 13.4, cf. Fil 3:20). Ezzel a merész gondolattal – a mű keresztény hitre tért római katonáknak íródott! – az államhatalom szemszögéből nézve majdhogynem zendülésre szólít fel Tertullianus.

3. Róma szerepe a végidőkben

Tertullianus úgy jellemzi a keresztényeket, mint alapvetően eszkatológiai irányultságú embereket: „mi előre tekintünk a jövőre, és látjuk, hogy annak jelei mindennap figyelmeztetnek” (*futura prospicimus, et signa eorum cottidie intentari videmus*, Scap. 1.4). Hogy mégis milyen konkrét jelekre (*signa*) gondolt, azt is elárulja a *Scapulához* intézett beszédében: áradások, fénylő tüzek, hirtelen beállt sötétség, a keresztényüldözők váratlan és kínos halála. „Mindezek Isten fenyegető

¹⁰ Egyes magyarázók szerint ez Jeruzsálemet jelenti, de eltekintve egyetlen késői rabbinikus forrástól, Júdea fővárosát soha nem nevezték „hét hegyen épült” városnak. Ellenben Rómának már a Kr. e. 1. századtól kezdve állandó jelzője volt a görögben is a ἑπτάλοφος ('hét-dombú'); Vespasianus *sestertiusain* is ábrázolták (*RIC* II.1. 193); és Korinthoszban egy olyan emlékmű maradványait is megtalálták, amit a *septem montes*-nek emeltek (Robinson 1974), lásd Oakes 2020, 208–209.

¹¹ Peter Oakes a *Jelenések* jellemzése alapján csakis Rómával tudja azonosítani Babilont: a „nagy város” (2020, 209–210), erőszakos (2020, 213–215), arrogáns és fényűző (2020, 215–217), nagy befolyással bír a nemzetekre (2020, 217–218) a varázsláson keresztül (φαρμακεία, Jel 18:23).

haragjának jelei” (*omnia haec signa sunt imminentis irae Dei, Scap. 3.3*), de csupán helyi jellegűek, és az africai keresztények azért imádkoznak, hogy azok is maradjanak. Isten „egyetemes és legnagyobb haragját a maga idejében megérzik azok, akik ezeket a példákat másként magyarázzák” (*universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretantur, Scap. 3.3*) – hangzik az Africa helytartójának címzett fenyegetés. A jövő kifürkészése természetesen nem csak a keresztényeket izgatta, hanem mindenkit érdekelt. Csakhogy miközben a pogányok csillagjósokhoz, álmofejtőkhöz, sorsvetőkhöz, mágusokhoz fordultak tanácsért, addig a keresztények az „isteni írásokat” tanulmányozták, amelyekből nem csak az emberiség múltja, hanem a jövője is feltárul (*Pal. 2.5: divinas lectitamus; Test. 5.6: divinae scripturae*). „Az előjelekből következz a jórsra, a jövendőlésből a prófétára, a megvalósulásból arra, aki azokat előre látta. Csodálatos, ha az, akit Isten adott, jövendölteni tud az embernek?” (*Test. 5.2.*)

A Római Birodalom „*a népek közös hazája*” – ahogyan Cicero fogalmazott (*Cic. De off. II. 8.26*) – a béke és biztonság jelszavával hódított. Ez eleinte nem volt több pusztas szlogennél, mivel – ahogyan Tacitus szokott szarkazmusával írta Agricola életrajzában – „*kifosztanak, gyilkolnak, lopnak: ezt nevezik helytelenül birodalomnak; ahol pedig pusztaságot teremtenek: békének*” (*Agr. 30.2*). A római Africa ugyanakkor Tertullianus korában már jó háromszázötven éve római uralom alatt állt, s a provinciát – egy-két kisebb felkeléstől és nomád betöréstől eltekintve – valóban a „béke és biztonság” jellemezte.¹² A jelentős volumenű africai gabona- és olajtermesztés pedig nemcsak a tartomány belső ellátását biztosította, hanem az export révén állandó prosperitást is eredményezett, legalábbis a római felsőbb osztályok tagjai számára. A Leptis Magnában született Septimius Severus személyében pedig már császárt is adott a Birodalomnak (193–211). Az észak-afrikai keresztények tehát valóban őszintén aggódhattak a Birodalomért: „Ha ugyanis megrendül a Birodalom – bár rólunk úgy tartja a tömeg, hogy idegenek vagyunk –, annak valamely részén mi is csapásokat szenvedünk”.¹³

Tertullianus mindezt annak alátámasztására hozza fel, hogy a keresztények őszintén imádkoznak a Birodalomért és annak vezetőjéért, a császárért. Ám ugyanakkor egy rejtélyes utalást is tesz az *Apologeticumban*:

Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari. Itaque nolumus experiri et, dum precamur differri, Romanae diuturnitati favemus.

„Ámde még más, erőteljesebb szükség is adódik, hogy a császárokért, sőt egyáltalán, az egész császári birodalom fennállásáért s a római államért is imádkozzunk. Nagyon jól tudjuk, hogy az egész földkerekséget közelről fenyegető szörnyűséges összeroppanást és a borzalmas szorongásokkal ijesztő idők végétét a Római Birodalom fönnállása tartóztatja csupán. Így azután, mivel magunk is fázunk e dolgok megtapasztalásától, míg elhalasztásukért könyörgünk, Róma uralmának tartósságát is előmozdítjuk” (*Apol. 32.1*).

¹² Africa tartomány történetéhez lásd Raven 1993.

¹³ *Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius, utique et nos, licet extranei a turbis aestimemur, in aliquo loco casus invenimur, Apol. 31.3. G.T.*

De hogy mi lehet ez „az egész földkerekséget” (*universus orbis*) „fenyegető hatalmas erőszak” (*vis maxima... imminens*), nem derül ki; annyi bizonyos csak, hogy a „világkorszak lezárásával” (*clausula saeculi*) függhet össze, és „borzalmas gyötrelmeket” (*acerbitas horrendas*) fog hozni minden ember – így a keresztények – számára is, és hogy mindezeket a „Római Birodalom gondoskodása [vagy inkább: a Római Birodalomról való gondoskodás] tartóztatja vissza” (*Romani imperii commeatu scimus retardari*). Nem könnyű megfejteni, miről beszélhet itt Tertullianus. A szövegkörnyezet erősen emlékeztet a 2Thessz 2:3-10 kijelentésére, mely szerint „*a bűn embere, a veszedelem fia*”, vagyis az Antikrisztus egyelőre azért nem tud megjelenni a világban, mert valami visszatartóztatja: „*És most tudjátok, mi tartja vissza, amiért csak a maga idejében fog az megjelenni; működik ugyan már a törvényszegés titkos bűne: csakhogy annak, aki azt még most visszatartja, félre kell az útból tolatnia*”. Pál sajnos nem árulja el, pontosan mi az a „visszatartóztató” (τὸ κατέχον), amely megakadályozza a „törvénytaposó” megjelenését, és aminek a későbbiekben „félre kell az útból tolatnia”, de az elterjedt evangéliumi értelmezés szerint ez vagy a Szent Lélek (Szellem), vagy még inkább maga az Egyház, vagyis a Szent Szellem által betöltött és elhívott emberek közössége.¹⁴ A modern értelmezők ugyanis szinte kivétel nélkül figyelmen kívül hagyják az Egyház elragadtatására vonatkozó ígéretek (Jn 14:1-3; 1Thessz 4:13-18; 1Kor 15:51-58).¹⁵ Tertullianus azonban tudatában volt ennek, hiszen ismerte az 1Thessz 4:16-17 igeverseket: „*Mert maga az Úr riadóval, arkangyal szózatával és isteni harsonával leszáll az égből: és feltámadnak először akik meghaltak volt a Krisztusban; azután mi, akik élünk, akik megmaradunk, elragadtatunk azokkal együtt a felhőkön az Úr elébe a levegőbe; és ekképpen mindenkor az Úrral leszünk*”. Kiderül ez a *De anima* című értekezéséből, ahol azt írja: „Hogyan emelkedhet fel a lélek a mennybe, ahol már ott ül a Krisztus az Atya jobbán, mikor még nem szólalt meg az Isten parancsára az arkangyal trombitája, amikor még azok, akiket az Úr eljövetele itt ért a világban, nem ragadtattak fel a levegőbe, hogy eljövetelekor találkozzanak vele?”¹⁶

Tertullianus azonban – legnagyobb meglepetésre – a τὸ κατέχον-t nem a Szent Lélekkel (Szellemmel) betöltött hívőkkel, és nem is a győztes Egyházzal azonosította, amint az kiderül a *De resurrectione mortuorum* alábbi szövegből, melyben a 2Thessz 2:1-10a igeversek közé illesztve adta elő sajátos értelmezését:

Obsecro autem vos, fratres, per adventum domini nostri Iesu Christi et congregationem nostram ad illum, (13) ne cito commoveamini animo neque turbemini neque per spiritum neque per sermonem – scilicet pseudoprophetarum – neque per epistulam – scilicet pseudoapostolorum – acsi per nostram, quasi insistat dies domini: (14) ne quis vos seducat ullo modo, quoniam nisi veniat abscessio primum – huius utique regni – et reveletur delinquentiae homo – id est antichristus –

¹⁴Nicholl 2000, 30-31 felsorolja az eddigi értelmezéseket: (1a) a római császár, vagy a római birodalom; (1b) valamilyen földi uralkodó, vagy maga a jogrend és a törvényesség; (2) maga Pál apostol, vagy az evangélium hirdetése; (3) a Sátán, vagy a lázadás; (4) Isten akarata, Isten terve; (5) a Szent Lélek (Szellem). – Az Egyház nem szerepel nála. A szerző megoldása, hogy a „visszatartóztató” Mihály angyali fejedelem, egyáltalán nem meggyőző.

¹⁵Walvoord 1979.

¹⁶*Quo ergo animam exhalabis in caelum Christo illic adhuc sedente ad dexteram patris, nondum dei iussu per tubam archangeli audito, nondum illis quos domini adventus in saeculo invenerit, obviam ei ereptis in aerem, An. 55.3. G.T.*

filiius perditionis, (15) qui adversatur et superextollitur in omne quod dicitur deus vel religio, uti sedeat in templo dei adfirmans deum se: (16) nonne meministis quod cum apud vos essem haec dicebam vobis? (17) Et nunc quid teneat scitis, ad revelandum eum in suo tempore: (18) iam enim arcanum iniquitatis agitur: tantum qui nunc tenet teneat, donec de medio fiat – quis, nisi Romanus status, cuius abscessio in decem reges dispersa antichristum superducat? – (19) et tunc revelabitur iniquus, quem dominus Iesus interficiet spiritu oris sui et evacuabit apparentia adventus sui: (20) cuius est adventus secundum operationem satanae in omni virtute et signis atque portentis mendacii et in omni seductione iniustitiae his qui pereunt.

„Kérünk pedig titeket, atyámfiai, a mi Urunk Jézus Krisztus eljövetelére és a mi ő hozzám leendő egybegyűlésünkre nézve, (13) ²Hogy ne tántoríttassatok el egyhamar a ti értelmektől, se ne háboríttassatok meg, se lélek által, se beszéd által (tudniillik a hamis prófétáké által), se nekünk tulajdonított levél által (tudniillik a hamis apostoloké által), mintha itt volna már a Krisztusnak ama napja. (14) ³Ne csaljon meg titeket senki semmiképpen. Mert nem jön az el addig, mígnem bekövetkezik előbb a szakadás (tudniillik ezé a királyságé), és megjelenik a bűn embere (vagyis az Antikrisztus), a veszedelemnek fia, (15) ⁴Aki ellene veti és fölébe emeli magát mindannak, ami Istennek vagy istentisztelekre méltónak mondatik, annyira, hogy maga ül be mint isten az Isten templomába, Isten gyanánt mutogatván magát. (16) ⁵Nem emlékeztek-é, hogy megmondtam néktek ezeket, amikor még ti nálatok voltam? (17) ⁶És most tudjátok, mi tartja vissza, amiért csak a maga idejében fog az megjelenni. (18) ⁷Mert már működik a törvényszegés titkos bűne: csakhogy annak, aki azt még most visszatartja, félre kell az útból tolatnia (ki más volna ez, mint a római állam, amelynek szétszakadása és szétoztlása tíz király között fogja nyakunkra hozni az Antikrisztust) (19) ⁸és akkor fog megjelenni a törvénytaposó, akit megemészt az Űr Jézus az ő szájának leheletével, és megsemmisít az ő megjelenésének feltűnésével; (20) ⁹akinek eljövele a Sátán ereje által van, a hazugságnak minden hatalmával, jeleivel és csodáival, ¹⁰és a gonoszságnak minden csalárdságával azok között, akik elvesznek” (Res. 24.12–20 KGF, Grüll Tibor ford.)

A fenti szövegrésszel kapcsolatban három kérdést vizsgálunk meg: (1) Mi a visszatartóztató erő (*qui nunc tenet*), vagyis a Pál levelében említett τὸ κατέχον? Tertullianus szerint ez egyértelműen a római állam, bár figyelemre méltó, hogy nem a *res publica* vagy az *imperium* szót, hanem a *Romanus status* kifejezést használta (a *status* tkp. „helyzet, állapot, körülmény”); de a *hoc regnum* használata egyértelműsíti, hogy itt az *imperium Romanum*-ról van szó. — (2) Mit jelent a szakadás (*abscessio*), vagyis a Pálnál szereplő ἀποστασις? Érdekes, hogy ezt sem a szellemi-erkölcsi állapotokra, vagy az Egyházra vonatkoztatja, hanem a római államra (*huius regni abscessio*), mégpedig (az eleddig egységes) hatalom szétoztlására tíz király között (*abscessio in decem reges*). Ezt Dániel könyve és a *Jelenések* könyve kijelentései alapján gondolhatta, mivel az előbbi szerint a negyedik birodalomból (vagyis Rómából) „tíz király támad, és egy másik támad utánuk, és az különb lesz mint az előbbiek, és három királyt fog megaláztatni” (Dán 7:24); míg a *Jelenésekben* az szerepel: „A tíz szarv pedig, amelyet láttál, tíz király, olyanok, akik még birodalmat nem kaptak; de hatalmat kapnak mint királyok egy óráig a fenevaddal. Ezeknek egy a szándékuk; erejüket és hatalmokat is a fenevadnak adják” (Jel 17:12–13). Tertullianus valószínűleg úgy képzelte, hogy miután Róma elvész vagy

eltűnik (*abscindo* = 'szétszakad, megsemmisül'), hatalma tíz király között oszlik szét (*in decem reges dispersa*), akik fölé majd az Antikrisztus fog felemelkedni (*superducat*). — (3) Hogyan jelenik meg (*revelabitur*) az Antikrisztus? Tertullianus tudatában volt annak, hogy az Antikrisztus megjelenése előtt az ő „előfutár-szellemei” (*praecursores*) rajzanak ki a világra (*Marc. V.16.4; cf. 1Jn 2:18; 4:3*), akik egyebek mellett tagadják, hogy Jézus testben jelent meg; de ezek nem azonosak magával az Antikrisztussal, akinek eljövételét Tertullianus „fenyegetően közelinek” érezte (*antichristo iam instante, Fug. 12.13*).¹⁷ Az *Adversus Marcionem* ötödik kötetében annyit mond róla: „felkel minden ellen, amiről azt mondják: isten, és minden vallás ellen, hogy Isten templomában üljön, Istenként mutogatva magát”,¹⁸ vagyis úgy mutatja be, mint aki *minden istenség és minden vallás* ellensége lesz. Tertullianusnak tehát eszébe sem jutott, hogy az Antikrisztust a mindenkori római császárokkal azonosítsa, mivel annak felemelkedését szerinte meg kellett előznie a Birodalom felbomlásának és a „tíz király” eljövételének. A körbenforgó érvelés egyik tipikus példája, hogy emiatt vélte úgy: maga a római állam az – élén a mindenkori császárral –, amelyik visszatartja az Antikrisztus eljövételét.

Tertullianus maga is írja, hogy a keresztények a „vég halasztásáért” (*pro mora finis, Apol. 39.2*) is imádkoznak, de ennek a célja az, hogy minél több ember meg tudjon térni. Csakhogy az idézett szövegből egyértelműen kiderül, hogy a „korszak lezárását” – bármit is jelentsen az – nem az Egyház, hanem maga a Római Birodalom késlelteti (*retardari*). Ez viszont furcsa, és semmiképpen nem illik bele a *Dániel könyvében* megnyilatkozó *translatio imperii* felfogásba, amely szerint a vaslábakon álló negyedik birodalom (vagy a negyedik fenevad) maga Róma, amelynek pusztulása után eljön a Messiás országa és a szentek uralma. Kizárt, hogy Tertullianus ne ismerte volna ezt a hermeneutikai sémát, amit a zsidó írásmagyarázók is széles körben idéztek, bár érdekes módon sem Irenaeusnál, sem Hippolütosznál nem található meg.

Bibliográfia

- BARRON, Caroline 2020. The (lost) Arch of Titus: the visibility and prominence of victory in Flavian Rome. In: Katell Berthelot (ed.): *Reconsidering Roman Power: Roman, Greek, Jewish and Christian Perceptions and Reactions* (CEFR 564.) Roma: École française de Rome, 157–177.
- BODENMANN, Reinhard 1986. *Naissance d'une exégèse: Daniel dans l'Eglise ancienne des trois premiers siècles* (BGBE 28.) Tübingen: Mohr.
- BRACHT, Katharina 2020. The four kingdoms of Daniel in Hippolytus's commentary on Daniel. In: Andrew Perrin – Loren T. Stuckenbruck (eds.): *Four Kingdom Motifs before and beyond the Book of Daniel* (Themes in Biblical Narrative 28.) Leiden: Brill, 167–190.
- BROUWER, René 2011. Polybius on Stoic tyché. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 51: 111–132.
- BUDAI BALOGH Tibor 2013. Imperium sine fine : Az expanziós ideológia császárkori perspektívái. *Ókor* 12(1) : 67–77.

¹⁷Nichols 2001; Lorein 2003.

¹⁸*Extollens se super omne quod deus dicitur et omnem religionem, consessurus in templo dei et deum se iactaturus, Marc. V.16.4, cf. 1Ján 4:1.*

- FLUSSER, David 1999. A négy birodalom a IV. Szibüllában és Dániél könyvében. In: *A judaizmus és a kereszténység eredete*. Budapest: Múlt és Jövő, 254-275.
- GRÜLL Tibor 2008a. A principátus geopolitikai propagandája. *Ókor* 7(3): 56-65.
- GRÜLL Tibor - CSALOG Eszter 2020. Zsidó próféta Babilónban - zsidó történetíró Rómában. Flavius Iosephus összefoglalása Dániel könyvéről. In: Kókai-Nagy Viktor (ed.): *A sokoldalú Josephus. Konferenciakötet*. Komárom: Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar.
- KLEIN, Richard 1968. *Tertullian und das Römische Reich* (BKA Reihe 2, Band 22.) Heidelberg: Carl Winter.
- KÓKAI-NAGY Viktor 2020. A farizeusok „sorsa” Josephus ábrázolásában. In: *A sokoldalú Josephus*. Komárom: Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 81-97.
- LOREIN, Geert Wouter 2003. The Antichrist in the Fathers and their exegetical basis. *Sacris erudiri* 42: 5-60.
- LUTHER, Martin H. 1981. Josephus' Use of Heimarmene in the Jewish Antiquities XIII, 171-3. *Numen* 28(2): 127-137.
- NICHOLL, Colin 2000. Michael, the restrainer removed (2 Thess. 2:6-7). *Journal of Theological Studies* 51(1): 27-53.
- NICHOLS, Stephen J. 2001. Prophecy makes strange bedfellows: On the History of Identifying the Antichrist. *Journal of the Evangelical Theological Society* 44(1): 87-105. (https://theologicalstudies.org.uk/article_esch_nichols.html)
- NÓTÁRI Tamás 2011. Translatio imperii—Thoughts on Continuity of Empires in European Political Traditions. *Acta Iuridica Hungarica* 52(2): 146-156.
- OAKES, Peter 2020. Revelation 17.1-19.10: A Prophetic Vision of the Destruction of Rome. In: Jonathan J. Price - Katell Berthelot (eds.): *The Future of Rome. Roman, Greek, Jewish and Christian Visions*. Cambridge: Cambridge University Press, 206-226.
- RAVEN, Susan 1993. *Roman Africa*. Third edition. London-New York: Routledge.
- ROBINSON, Henry S. 1974. A monument of Roma at Corinth. *Hesperia* 43(4): 470-484.
- SWAIN, Joseph Ward 1940. The theory of the four monarchies opposition history under the Roman Empire. *Classical Philology* 35(1): 1-21.
- WALVOORD, John F. 1979. *The Rapture Question*. Grand Rapids, MI: Zondervan.